

Arendt, Eichmann en Auschwitz.

Over oordelen bij Hannah Arendt na 'Eichmann in Jeruzalem'

Mascha Teirlinck (391577)

11 augustus 2009

Faculteit Geesteswetenschappen

Departement Filosofie

Eerste begeleider: dr. D.J.M.S Janssens

Tweede begeleider: prof. dr. D.A.A. Loose

Inhoud

Afkortingen.....	3
Inleiding.....	4
Hoofdstuk 1 - Arendt in Jeruzalem: het Eichmann-proces.....	6
<i>Inleiding.....</i>	6
<i>De tijd - de jaren '60.....</i>	6
<i>De procesgang.....</i>	8
<i>De verdachte.....</i>	11
<i>De joodse raden.....</i>	11
<i>De rechter.....</i>	12
Hoofdstuk 2 - Oordelen bij Arendt.....	14
<i>Inleiding.....</i>	14
<i>De doxa bij Socrates.....</i>	15
<i>Het 'verruimde denken' bij Kant.....</i>	16
<i>Arendts wending.....</i>	17
<i>Oordelen bij Arendt.....</i>	19
<i>Verskillende oordelen.....</i>	20
<i>Twee fasen.....</i>	22
<i>Weer terug naar Eichmann.....</i>	23
Hoofdstuk 3 - Arendt in Frankfurt: het Auschwitz-proces.....	25
<i>Inleiding.....</i>	25
<i>Fritz Bauer en de aanloop tot het proces.....</i>	25
<i>Het proces en Arendt.....</i>	26
Conclusie.....	34
Literatuur.....	37

Afkortingen

- BJ = *Beyond justice*
EiJ = *Eichmann in Jeruzalem*
HA = *Hannah Arendt. Een biografie*
LKP = *Lectures on Kant's political philosophy*
VO = *Verantwoordelijkheid en oordeel*
VS = *In de voetsporen van Socrates*

Inleiding

Vijftien jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog breekt een nieuwe fase aan in de verwerking van de Holocaust. Na verschillende nazi-processen aan het einde van de jaren '40, waar de Neurenberg-processen de bekendste van zijn, vinden er begin jaren '60 opnieuw verschillende processen plaats tegen oorlogsmisdadigers uit de Tweede Wereldoorlog. Eén van de meest spraakmakende en grootste processen is het proces tegen Adolf Eichmann. Eichmann, een jaar eerder ontvoerd vanuit Argentinië, was tijdens het nazi-regime verantwoordelijk geweest voor de 'logistiek', met andere woorden voor het transport van miljoenen joden naar de concentratiekampen. Twee jaar later vindt een ander groot maar minder bekend proces plaats, namelijk een tweede Auschwitz-proces waarin twintig verdachten zich moeten verantwoorden voor hun daden in het grootste en meest dodelijke concentratiekamp uit de Tweede Wereldoorlog.

De verschrikkingen uit de oorlog liggen voor velen nog vers op het netvlies, waardoor de processen enorm beladen zijn. De verwachtingen zijn hooggespannen en er is wereldwijde media-aandacht. Vanuit New York is Hannah Arendt in opdracht van het tijdschrift *The New Yorker* naar Jeruzalem vertrokken om verslag te doen van het proces tegen Eichmann. Arendt is zelf als joodse gevlucht uit Europa naar de Verenigde Staten. Ze heeft de oorlog van dichtbij meegemaakt en deze zal haar, zoals bij zovelen, nooit meer helemaal loslaten. In 1963 wordt haar verslag van het proces in gebundelde vorm uitgegeven als *Eichmann in Jerusalem; A Report on the Banality of Evil*.¹ Dit boek ontketent een ware wereldwijde rel. Heftige kritiek komt vooral uit joodse kringen die zich ernstig gekwetst voelen door haar boek. Arendt wordt in recensies weggezet als een Eichmann-sympathisant, die het opneemt voor hem en zijn daden bagatelliseert.

Deze periode is van grote invloed op Arendt. Het proces heeft een grote indruk op haar gemaakt, met name omdat zij hier werd geconfronteerd met een verdachte die niet heel simpel viel in te passen in haar systeem van totalitarisme zoals zij dat uiteen had gezet in haar boek *The Origins of Totalitarianism*², maar vooral omdat haar visie op oordelen niet toereikend was om het geval Eichmann in te passen.

Het thema oordelen loopt als een rode draad door haar gehele oeuvre. Als politiek denker koppelt zij oordelen in de eerste plaats aan politiek bedrijven en politiek denken. Later krijgt

¹ Arendt, H., *Eichmann in Jerusalem; A Report on the Banality of Evil*, New York: Viking Express, 1963. In deze scriptie zal gebruik gemaakt worden van de Nederlandse vertaling: Arendt, H., *Eichmann in Jeruzalem. De banaliteit van het kwaad*, Amsterdam/Antwerpen: Atlas, 2005

² Arendt, H., *The Origins of Totalitarianism*, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1951

oordelen een nog prominentere plaats in haar werk als ze oordelen specifiek onderscheidt als een van de drie vermogens naast denken en willen in *The Life of the Mind*. Het is een thema waar Arendt altijd mee is blijven worstelen en waar ze tot haar dood mee bezig is geweest.

In deze scriptie ga ik mij richten op de periode van en na Eichmann. Ik wil me gaan buigen over de vraag in hoeverre Arendt haar visie op oordelen heeft bijgesteld na de Eichmann-controverse. Om dit te toetsen wil ik haar essay over het Auschwitz-proces in Frankfurt onder de loep nemen. Dit essay heeft zij geschreven in 1966 als voorwoord, maar het is in 2006 voor het eerst door Jerome Kohn uitgegeven in de bundel *Verantwoordelijkheid en Oordeel*³. Daarin besteedt zij onder andere aandacht aan verdachte Franz Lucas, die niet zoals de andere verdachten bruto vermoord heeft, maar die getwijfeld heeft over en geworsteld heeft met de hem toebedeelde taken in Auschwitz. Het essay *Auschwitz voor het gerecht*⁴ is, opnieuw, een oefening in oordelen, maar nu met vernieuwd inzicht naar aanleiding van de Eichmann-controverse.

Deze teksten, die ik in hoofdstuk één en drie bespreek, worden beiden ondersteund door het tweede hoofdstuk waarin ik dieper zal ingaan op Arendts theorie over oordelen. Arendt gebruikt voor haar theorie een aantal concepten waarvan verschillende ontleend zijn aan het oordeelsbegrip bij Kant. Ik zal daarom ook kort stilstaan bij zijn definiëring van deze begrippen om zo tot een compleet beeld te komen.

De reden dat ik dit theoretisch hoofdstuk niet als eerste behandel, heeft te maken met het feit dat ik graag wil bewerkstelligen dat er door een ‘Eichmann-bril’ naar deze theorie wordt gekeken. Wanneer men begrijpt waar Arendt in *Eichmann in Jeruzalem* mee geworsteld heeft als het gaat om oordelen, dan zal men ook beter begrijpen waarom Arendt in haar theorie over oordelen heeft gekozen voor bepaalde concepten. Juist om recht te doen aan haar worsteling ten tijde van het Eichmann-proces is er een verschuiving geweest van accenten en centrale begrippen. Naar mijn mening komt dat beter tot zijn recht wanneer dat hoofdstuk door een ‘Eichmann-bril’ wordt gelezen.

³ Arendt, H., *Verantwoordelijkheid en oordeel*, Rotterdam: Lemniscaat, 2006 [2003]

⁴ Arendt, H., “Auschwitz voor het gerecht”, *Verantwoordelijkheid en oordeel*, Rotterdam: Lemniscaat, 2006 [2003]. In het vervolg weergegeven als VO met de titel van de betreffende essay

Hoofdstuk 1 - Arendt in Jeruzalem: het Eichmann-proces

Inleiding

Op 11 mei 1960 wordt Adolf Eichmann in Argentinië door de Israëliëse geheime dienst gearresteerd en ontvoerd naar Israël. De arrestatie van Eichmann is wereldnieuws en na enig juridisch getouwtrek wordt besloten om Eichmann in Jeruzalem te berechten. Op 20 juni 1960 schrijft Arendt aan haar goede vriendin Mary McCarthy: “*I am half toying with the idea to get some magazine to send me to cover the Eichmann trial. Am very tempted. He used to be one of the most intelligent of the lot. It could be interesting - apart from being horrible.*”⁵ Ze schrijft William Shawn van *The New Yorker* aan en hij stemt in met haar voorstel om naar Jeruzalem af te reizen als reporter.

Haar aanwezigheid bij het proces tegen Eichmann zal van grote betekenis worden voor de rest van haar werk, maar zeker ook zal de controverse, die ontstond na het uitbrengen van haar verslag over het proces in Jeruzalem, diepe sporen achterlaten. Om een goed begrip te kunnen krijgen van het Eichmann-proces, maar met name van *Eichmann in Jeruzalem*, is het heel erg belangrijk om een duidelijk beeld te krijgen van de tijd en tijdsgeest waarin dit hele proces speelde. De heftigheid waarmee dit boek ontvangen is, is namelijk alleen te begrijpen wanneer dit boek in zijn tijd geplaatst wordt. Vandaar dat ik in een korte inleiding eerst de tijdsgeest zal schetsen, zodat het boek in een context staat. Vervolgens zal ik de verschillende thema's die Arendt in haar boek naar voren brengt behandelen. Met name in het laatste onderdeel waarin ik de rechter zal bespreken, zal ik kort vooruitlopen op het volgende hoofdstuk waarin Arendt's theorie over oordelen uitgebreid aan de orde zal komen.

De tijd - de jaren '60

Het hele proces en de hele controverse spelen zich af in de jaren '60 van de vorige eeuw. Arendt is al sinds 1941 woonachtig in de Verenigde Staten en heeft in 1951 naam gemaakt met haar boek *The Origins of Totalitarianism*. Sindsdien is ze niet meer weg te denken uit de intellectuele kringen. Ze geeft aan verschillende vooraanstaande universiteiten college, zoals Princeton en Berkeley en houdt lezingen wereldwijd. In 1958 verschijnt haar tweede grote werk, *The Human Condition*. Wanneer ze in 1960 hoort van de arrestatie van Eichmann en ze van William Shawn het proces mag verslaan als verslaggever van de *The New Yorker*, gooit ze haar colleges om en vertrekt in 1961 naar Jeruzalem.

⁵ Brightman, C. (ed), *Between friends. The correspondence of Hannah Arendt and Mary McCarthy 1949-1975*, New York: Harcourt Brace Company, 1995, p.81-82

Hoewel het proces tegen de voormalig nazi-topfunctionaris vijftien jaar na de Tweede Wereldoorlog plaatsvindt, is het trauma van de Holocaust door heel Europa en daarbuiten nog lang niet verwerkt. Na vele emigraties van joden naar onder andere Amerika en Israël, zijn de jaren '50 vooral een periode geweest van hard werken, maar vooral van niet om- of terugkijken. Met name voor jongeren fungeren de gevoerde nazi-processen in de jaren '60 daarom als een katalysator om vragen te gaan stellen over het verleden. Wereldwijd breken er wederom roerige tijden aan, waar met name de Verenigde Staten een zeer belangrijke rol in spelen. John F. Kennedy wordt president, de rassensrijd in de VS laait steeds verder op, de Vietnam-oorlog is uitgebroken en het is het begin van de Koude Oorlog. De onrustige politieke situatie in de VS heeft de nodige invloed op Arendt. Zo publiceert ze onder andere het artikel *'Reflections on Little Rock'* waarmee ze zich flink wat kritiek op de hals haalde. *"Die controversie was, zoals de romanschrijver Ralph Ellison in 1963 opmerkte, 'een sombere voorbode van de Eichmann-uitbarsting.'"*⁶

Hoewel Arendt als reporter naar Jeruzalem ging, is *Eichmann in Jeruzalem* geen droog feitelijk verslag geworden van het proces. Het is een zeer kritisch boek waar de nadruk wordt gelegd op drie centrale thema's die het hele boek door aan de orde komen. Allereerst is er het thema over de juridische en politieke context waarbinnen dit proces zich afspeelde. Arendt doelt daarmee met name op het doel van de Israëlische premier Ben-Goerion om met dit proces ook een morele veroordeling van Eichmann te bewerkstelligen. *"Want in dit proces ging het de aanklager in eerste instantie om wat de joden geleden hadden en pas in tweede instantie om de daden van Eichmann."*⁷ Hier is Arendt fel op tegen, omdat volgens haar een rechtzaak alleen behoort te draaien om de daden begaan door de verdachte en de veroordeling van die daden door een onafhankelijke rechter. *"De gerechtigheid eist dat de verdachte aangeklaagd, verdedigd en berecht wordt, maar tevens dat alle vragen van schijnbaar groter gewicht die de gemoederen bewegen - vragen als: 'Hoe is het toch in hemelsnaam mogelijk geweest?', 'Wat waren de oorzaken?', 'Waarom juist de joden?' en 'Waarom juist de Duitsers?' (...) - dat al dergelijke vragen buiten beschouwing blijven."*⁸

Het tweede thema vormt de centrale these van haar boek: de banaliteit van het kwaad. Hiermee doelde Arendt op de rol van Eichmann binnen het hele systeem van

⁶ Ralph Ellison (Shadow and Act, New York: Random House, 1964, p.108) geciteerd in Young-Bruehl, E., *Hannah Arendt. Een biografie*, Amsterdam: Olympus, 2007 [1982], p.403

⁷ Arendt, H., *Eichmann in Jeruzalem. De banaliteit van het kwaad*, Amsterdam/Antwerpen: Atlas, 2005 [1963], p.55-56. In het vervolg weergegeven als *EiJ*

⁸ *EiJ*, p.53-54

massavernietiging. Door het enorme bureaucratische apparaat in Duitsland was er een enorme afstand ontstaan tussen het bevel en de daadwerkelijke uitvoering tot massavernietiging. Iedereen handelde op het bevel van iemand anders. Hierdoor moordde Eichmann in feite door zijn handtekening te zetten. In plaats van een brute moordende sadist op een topfunctie zat daar nu een overijverig werkende bureaucraat die niet eens overtuigd antisemiet was, volgens Arendt.⁹ “*Wat die laaghartige motieven betrof: hij was er volkomen zeker van dat hij niet seinem inneren Schweinhund was gevolgd; en ook wist hij precies dat er maar één ding was dat hem een kwaad geweten zou hebben bezorgd: als hij niet gedaan had wat hem was opgedragen, dat wil zeggen als hij geweigerd had met onverdroten ijver en de grootst mogelijke nauwkeurigheid miljoenen mannen, vrouwen en kinderen de dood in te sturen. (...) Maar intussen was een half dozijn psychiaters toch maar tot de conclusie gekomen dat hij ‘normaal’ was (...).*”¹⁰ Juist die verhouding tussen enerzijds puur plichtmatig je werk uitvoeren ook al gaat dit ten koste van miljoenen levens en anderzijds ‘normaal’ zijn, maakte het kwaad voor Arendt banaal, zonder dat Eichmann daarmee wilde verdedigen. Dit laatste zagen echter velen over het hoofd, zodat haar these enorm controversieel werd.

Arendt stookte het vuur nog extra op door ook bij stil te staan bij de rol en medewerking van de joodse raden aan de Holocaust, en dat is het derde thema in het boek. “*Het thema van de samenwerking van de Judenrat met de nazi's werd volgens Arendt tijdens het proces met opzet vermeden. Ze geloofde dat het openbaar ministerie de kwestie van het joodse verzet als dekmantel had gebruikt voor de kwestie van de joodse coöperatie.*”¹¹ Wellicht als reactie hierop besloot ze het onderwerp uitgebreid te behandelen. Dit deed ze echter op een vrij cynische manier die vanzelfsprekend niet in goede aarde viel binnen joodse kringen.

De controverse die volgde, draaide vooral om deze drie onderwerpen: procesgang, Eichmann en de joodse raden. We zullen daarom nu dieper ingaan op deze drie thema's door ook de kritiek te beschouwen waardoor een completer beeld zal ontstaan van de receptie van dit boek.

De procesgang

De wereldpers is bijeengekomen in de geïmproviseerde rechtszaal in Jeruzalem. “*Dit auditorium in het nieuwe Beth Ha'am, het Huis des Volks (...) was oorspronkelijk als theater*

⁹ *Eij*, p.85

¹⁰ *Eij*, p. 84

¹¹ *HA*, p.446-447

*ontworpen, compleet met parket en balkon, proscenium en toneel en zijdeuren voor het opkomen van de acteurs. Kortom: beslist niet de slechtste entourage voor het showproces dat Israëls premier David Ben-Goerion voor ogen stond (...).*¹² Met dit citaat opent Arendt de aanval. Met een zeer spottende toon die we in het hele boek zullen terugvinden, bepaalt ze haar positie ten opzichte van Ben-Goerion. Ben-Goerion is de drijvende kracht achter dit proces. Op zijn bevel is Adolf Eichmann in Argentinië door de Mossad opgespoord en hij is een uitgesproken voorstander van de berechting van Eichmann in Jeruzalem. Eén van de artikelen waarin hij zich zo uitsprekt is het artikel in de *New York Times*, waar Arendt ook verschillende malen aan refereert. De voor Arendt het meest in het oog springende mededeling is dat de bedoeling van het proces niet zozeer is om Eichmann te straffen, maar dat één van de belangrijkste motieven het onderwijzen van de jeugd is.¹³ Arendt reageert in het eerste hoofdstuk fel op deze uitspraken en distantieert zich op deze manier van zijn zionistische houding en van zijn pogingen van Eichmann een monster te maken dat koste wat het kost zal boeten voor zijn daden tegen het joodse volk. *“Vooral voor joodse lezers was het begin van Arendts boek schokkend: hier stond, voor iedereen zichtbaar, een extreem kritische beschouwing over een van Israëls meest vereerde leiders.”*¹⁴ En hoewel Arendt het proces op zich niet afkeurde, was ze het oneens met de manier waarop het werd aangepakt. *“Voor de gerechtigheid is er in deze zaak maar één belangrijk: Adolf Eichmann (...). Om zijn daden gaat het, niet om wat de joden geleden hebben; hij is het die hier terechtstaat, niet het Duitse volk of de mensheid, niet eens het anti-semitisme, niet eens de rassenhaat.”*¹⁵ Door middel van vele citaten en verwijzingen laat Arendt zien dat het proces door Ben-Goerion wordt gebruikt voor politieke doeleinden. Ze probeert duidelijk te maken dat de openbaar aanklager Gideon Hausner in feite onder directe invloed staat van Ben-Goerion. Tijdens het proces irriteert ze zich mateloos aan Hausner, die in haar woorden ‘alles doet om zijn meester te gehoorzamen’.

Deze kritiek van Arendt op Ben-Goerion hangt nauw samen met de discussie die er was over het berechten van Eichmann in Jeruzalem in plaats van voor een internationaal gerechtshof of in Duitsland. Ben-Goerion gaat in zijn artikel in de *New York Times* ook in op deze discussie door te stellen dat Israël gerechtigd is Eichmann te berechten vanwege het feit dat

¹² *EiJ*, p.53

¹³ Ben-Gurion, D., “The Eichmann Case as Seen by Ben-Gurion”, *New York Times* 18 december 1960, p.62

¹⁴ Young-Bruehl, E. 2007 [1982], Hannah Arendt; een biografie. Uitgeverij Olympos, Amsterdam, p.440. In het vervolg weergegeven als *HA*

¹⁵ *EiJ*, p.54

zijn misdaden zijn begaan tegen joden.¹⁶ Hij verwoordt dit als volgt: *“Now I see it argued, by Jews among others, that Israel is legally entitled to try Eichmann, but ethically should not do so because Eichmann’s crime in its enormity, was against humanity and the conscience of humanity rather than against Jews as such. Only a Jew with an inferiority complex could say that; only one who does not realize that a Jew is a human being.”*¹⁷ Arendt heeft op deze houding die Ben-Goerion aanneemt fundamentele kritiek. Eichmann moest en zou veroordeeld worden voor misdaden tegen het joodse volk. De wereld moest weten wat het joodse volk was aangedaan of in Arendt’s bewoordingen, de wereld moest ‘de les gelezen worden’. *“De les voor de niet-joodse wereld bijvoorbeeld luidde: ‘Wij willen de volken van de wereld laten zien hoe miljoenen mensen, omdat ze joden waren, en een miljoen baby’s, omdat het joodse baby’s waren, door de nazi’s zijn vermoord.’”*¹⁸ In Young-Bruehl’s biografie van Arendt wordt uitgebreid ingegaan op dit onderdeel van het proces. En hoewel Arendts kritiek gegrond is en in zekere mate zelfs nog gematigd is, is er ook kritiek op haar stellingname: *“Maar hoewel Arendt (...) door het hele boek heen in haar bespreking van de context van het proces minder kritisch was dan ze had kunnen zijn, was ze ook minder gevoelig dan ze had kunnen zijn voor de emotionele behoeften die Ben-Goerion tot uitdrukking bracht en die velen met hem deelden. (...) Arendt schreef op een vanzelfsprekende manier over zaken waarover veel van haar lezers over het algemeen heel anders dachten.”*¹⁹ Dat dat het geval was bleek bijvoorbeeld uit de vernietigende recensie van Michael A. Musmanno, die daar (onder andere) ingaat op haar houding tegenover Ben-Goerion (en Gideon Hausner). Hij verwijt haar haar vooroordelen en haar kritiek op de Staat Israël, die zijn inziens los staat van de Eichmann-zaak. Verder verdedigt hij Hausner en schetst een compleet tegenovergesteld beeld: het beeld van een zeer goede en professionele Openbaar Aanklager.²⁰ Hoewel haar opmerkingen over Ben-Goerion, de Staat Israël, Hausner en de juridische aspecten het vuur behoorlijk opstookten, was dit niet de belangrijkste reden voor de controverse die na publicatie in de New York Times losbarstte. Het meest schokkend was haar beschouwing van de persoon om wie het hele proces draaide, Adolf Eichmann.

¹⁶ Ben-Gurion, D., “The Eichmann Case as Seen by Ben-Gurion”, *New York Times* 18 december 1960, p.7

¹⁷ Ben-Gurion, D., “The Eichmann Case as Seen by Ben-Gurion”, *New York Times* 18 december 1960, p.7

¹⁸ *EiJ*, p.60

¹⁹ *HA*, p.442

²⁰ Musmanno, M., “Man with an unspotted conscience”, *New York Times* 19 mei 1963, p.4

De verdachte

De oprechte afkeer die ze had van Ben-Goerion, maakte plaats voor oprechte verbazing of beter gezegd verwarring over de verdachte Adolf Eichmann. “Haar eerste reactie op de ‘man in de glazen kooi’ in Jeruzalem was dat hij ‘niet einmal unheimlich’ was, niet eens eng, niet onmenselijk of het bevattingsvermogen te boven gaand. Dat verwarde haar.”²¹ Juist de normaalheid van Eichmann zoals ze die in haar boek uitgebreid besprak en onderbouwde, was voor haar lezers zo confronterend en zelfs pijnlijk. Harry Mulisch komt in zijn verslag over het Eichmann-proces tot een vergelijkbaar inzicht: in plaats van Satan zat er een gewoon mens in de rechtbank, zo concludeerde hij.²² Ook Arendts goede vrienden Karl Jaspers en Kurt Blumenfeld hadden het zeer moeilijk met het feit dat Arendt hen vanuit Jeruzalem niet kon bevestigen dat Eichmann een monster was.²³ Arendt schetste het beeld van een banale Eichmann door te wijzen “op zijn bureaucratische mentaliteit die zich uitte in de zelfgenoegzame bewering ‘ik spreek alleen ambtelijk jargon’ en ze was van oordeel dat hij niet in staat was goed van kwaad te onderscheiden.”²⁴ Vooral met die laatste opmerking plaatste ze impliciet vraagtekens bij Eichmanns beweegredenen. Eichmann ‘geloofde’ niet in antisemitisme zoals bijvoorbeeld Himmler, maar deed simpelweg wat hem werd opgedragen. Het was deze these die de meeste ophef veroorzaakte en die leidde tot reacties en recensies met veelzeggende titels zoals ‘Man with an unspotted conscience’, de recensie van Michael Musmanno. Critici lazen, zoals eerder gezegd, in haar these van de banaliteit van het kwaad een verdediging van Eichmann, iets wat met zekerheid niet de strekking is geweest van haar these. Maar het feit dat ze zegt “(...) de ondertitel van het het boek, *A Report on the Banality of Evil*, leek me zo overduidelijk te worden bevestigd door de feiten, dat ik meende dat hij geen nadere uitleg behoefde.”²⁵, geeft aan dat Arendt niet inzag dat haar inzicht totaal niet overeenkwam met het beeld dat mensen van Eichmann hadden, en nog belangrijker, het beeld dat ze van hem wilde hebben.

De joodse raden

Het derde thema waarmee Arendt nog meer olie op het vuur gooide, was door de medewerking van de joodse raden aan de kaak te stellen. Young-Bruehl legt in haar biografie

²¹ HA, p. 427, het Duitse citaat komt uit een brief van Arendt aan haar man Heinrich Blücher, 15 april 1961, Library of Congress

²² Mulisch, H., *De zaak 40/61. Een reportage*, Amsterdam: Single Pockets, 1999 [1962], p.48-49

²³ HA, p.428

²⁴ HA, p.438

²⁵ VO, “Persoonlijke verantwoordelijkheid onder een dictatuur”, p.51

uit, dat Arendt dit onderwerp zelfs vrij kunstmatig inbracht, aangezien het in het proces niet zo uitgebreid aan de orde was gekomen. Juist dat het niet uitgebreid aan de orde was gekomen in het proces, was voor Arendt de reden om het juist te behandelen.²⁶ De medewerking van joodse raden aan het opstellen van bijvoorbeeld deportatielijsten was een feit dat al voor het proces bekend was, zeker in joodse kringen. Het feit dat ze dit onomwonden en vaak uiterst cynisch naar buiten bracht, zette kwaad bloed bij vooral joden.²⁷ Young-Bruehl merkt over dit onderwerp verder op, dat er bij Arendts kennis over dit onderwerp, wel degelijk gerechtvaardigd een kritische kanttekening geplaatst mag worden. *“Degenen van haar critici die de situatie uit eigen ervaring kenden of toegang hadden tot materiaal in het Jiddisch of in de Oost-Europese talen, betoogden op overtuigende wijze dat haar voorbeelden ‘geen nauwkeurig beeld van de Judenrat en het joodse verzet gaven’”*²⁸ en ook *“Haar generalisaties waren volgens velen te radicaal; in het aangezicht van verschrikkelijke morele dilemma’s was medegevoel net zo belangrijk als de openhartige erkenning van wandaden. En juist dat leek in Arendts relaas te ontbreken”*.²⁹ Het geheel wordt nog pijnlijker door de volgorde waarop het in het boek gebracht wordt, aldus Young-Bruehl. Arendt schakelt van Eichmann over op de jodenraden en andersom, waardoor het overkomt als een gesmeerde machine, die er in werkelijkheid niet is geweest.

De rechter

De rechter lijkt in Arendts boek een ondergeschikte rol te spelen, maar de rechter, of beter gezegd de rechters, zijn van zeer wezenlijk belang voor Arendts verhaal. De rechter is namelijk, zoals bij ieder proces, onlosmakelijk verbonden met oordelen, in die zin dat hij in dit geval het uiteindelijke oordeel zal moeten vellen over Eichmann. Door alle juridische kanttekeningen die door Arendt zijn geplaatst bij het proces - daarmee doelende op de uitlatingen van Ben-Goerion voor aanvang van het proces, de houding van Openbaar Aanklager Hausner, de opstelling van Eichmanns advocaat dr. Servatius³⁰ en de internationaal-rechtelijke kanttekeningen - heeft de rechter zeker in dit geval een zeer doorslaggevende functie met name voor Arendt bij het vellen van *haar* oordeel over het

²⁶ HA, p.446

²⁷ HA, p.444

²⁸ HA, p.446. Young-Bruehl verwijst hier zelf naar Arthur Donat, ‘An empiric examination’, Judaism 12, no. 4, 1963

²⁹ HA, p.445

³⁰ Ik heb dit niet behandeld, maar Arendt ergert zich in *Eij* mateloos aan de advocaat van Eichmann. Zo onderschrijft ook Young-Bruehl in HA, p.430

proces. Arendt komt in haar epiloog dan ook uitgebreid terug op de juridische kant van het hele proces en op het vonnis: “*Het vonnis in de zaak-Eichmann, dat in twee inleidende paragrafen afrekent met deze ‘theorie der hogere oogmerken’ [de politieke doeleinden van Ben-Goerion], waarover zowel in als buiten de rechtszaal veel werd gesproken, had in dit opzicht niet duidelijker en nauwkeuriger kunnen zijn: alle pogingen tot uitbreiding van de functie van het proces dienden te worden tegengegaan, het hof kon ‘ zich niet permitteren terreinen te betreden waartoe zijn bevoegdheden zich niet uitstrekken... het strafproces kent eigen, door de wet gewezen wegen, die onveranderlijk zijn, wat het onderwerp van het proces ook mag zijn’.*”³¹ Het vonnis heeft daardoor in feite twee functies gekregen. Aan de ene kant ondersteunde het vonnis Arendts standpunt dat het inbrengen van politieke doelen in een juridisch proces niet de bedoeling is van een juridisch proces, aan de andere kant gaf het vonnis Arendt het inzicht over de grens van oordelen. Met andere woorden het vonnis ondersteunde Arendts theorie, maar andersom gaf het vonnis Arendt ook het inzicht wat ze nodig had voor het ontwikkelen van die theorie. Een rechter heeft, volgens Arendt, als belangrijkste taak recht spreken of beter gezegd recht doen. Het vonnis uitspreken is een ‘doen’, een handelen, een keuze maken, een oordeel vellen. Dat dit van belang is, zal blijken uit de volgende hoofdstukken, met name uit hoofdstuk 3 waarin gekeken zal worden naar Arendts visie op het rechtspreken van de rechter in het Auschwitz-proces met betrekking tot verdachte Frans Lucas.

³¹ *EiJ*, p.398-399

Hoofdstuk 2 - Oordelen bij Arendt

Inleiding

In dit hoofdstuk zullen we ons buigen over het theoretische kader waarbinnen het eerste hoofdstuk over Eichmann en later het derde hoofdstuk over het Auschwitz-proces zullen vallen. De keuze om *Eichmann in Jeruzalem* en Arendts essay over Auschwitz te koppelen aan het thema ‘oordelen’ is enerzijds goed te verklaren, omdat oordelen in beide stukken een belangrijke rol speelt en omdat door de behandeling ervan we gelijk tot de kern van Arendts denken komen. Anderzijds is oordelen bij Arendt een heel lastig te duiden begrip, ondanks dat het een dergelijk prominente rol inneemt in haar denken. Zo heeft zij haar hoofdstuk over oordelen, dat het sluitstuk zou gaan vormen van haar werk *The Life of the Mind*, jammer genoeg niet kunnen voltooien door haar plotselinge overlijden in 1975. Arendt heeft ons dus geen werk nagelaten waarin zij oordelen systematisch uitwerkt. Uit Arendts aantekeningen als voorbereiding op het hoofdstuk ‘Oordelen’ en eerdere stukken is wel op te maken hoe het hoofdstuk er ongeveer uit had moeten gaan zien, al zullen we het nooit helemaal zeker weten. Het is vrij zeker dat één van de belangrijkste bronnen voor haar hoofdstuk haar colleges over Kants politieke filosofie waren.³² Deze collegereeks heeft zij gegeven in het herfstsemester van 1970 aan de New School for Social Research in New York en deze lezingen zijn door Ronald Beiner in 1982 opnieuw uitgegeven en voorzien van een interpretatief essay van zijn hand. Nogmaals: omdat er geen samenhangend werk is van Arendts hand over oordelen in het algemeen heb ik voor dit hoofdstuk met name gebruik gemaakt van secundaire literatuur om Arendts theorie over oordelen uiteen te zetten. Ik zal daarbij in het bijzonder een beroep doen op de doctoraalscriptie van Annelies Degryse over de ontwikkeling van het oordeelsbegrip bij Arendt.

Wie zich gaat buigen over een thema, zoals oordelen bij Arendt, zal bij Arendt in een enorm spinnenweb van begrippen belanden. Arendt koppelt vele onderdelen en begrippen van andere filosofen, zoals Socrates en Kant, aan elkaar en smeedt er een eigen theorie mee. Doordat alles met alles samenhangt ontstaat er ook een heel groot netwerk van met elkaar samenhangende begrippen en thema’s. Vandaar dat ik me ook beperk tot de kernbegrippen van oordelen die zij naar voren brengt in haar colleges over Kant en in de twee essays

³² Arendt, H., *Lectures on Kant’s political philosophy*, Chicago: The University of Chicago press, 1982, p.91. In het vervolg weergegeven als LKP

Denken en morele overwegingen en *Enkele problemen uit de moraalfilosofie*³³ om zo tot een soort basisconcept van oordelen bij Arendt te komen. *Denken en morele overwegingen* is geschreven naar aanleiding van de controverse over haar boek over Eichmann. Kant komt ter sprake, maar ze gaat het meest uitgebreid in op Socrates. Van hem is het begrip *doxa* afkomstig dat hierna als eerste besproken zal worden. In het essay *Enkele problemen uit de moraalfilosofie* en vanzelfsprekend in haar lezingen over Kant ligt de nadruk op het begrippenkader van Kant. We zullen onder andere zijn begrippen ‘verruimd denken’ en *sensus communis* onder de loep nemen. Deze begrippen samen zullen het raamwerk vormen, waaraan nieuwe concepten gekoppeld zullen worden, zoals het onderscheid tussen verschillende vormen van oordelen, pluraliteit en de verhouding tussen denken en oordelen. Afsluitend zal de relatie worden besproken tussen de uiteengezette theorie en de casus van Eichmann.

De *doxa* bij Socrates

Zoals gezegd maakt Arendt gebruik van verschillende filosofen en hun begrippen om haar theorie van het oordelen gestalte te geven. En hoewel we bij Kant de belangrijkste en meeste concepten terugvinden die van belang zijn voor Arendts oordeelsbegrip, moeten we voordat we Kant gaan behandelen eerst nog een stap terug. Arendts echte basis ligt namelijk bij Socrates. Verschillende auteurs verwijzen hierbij naar het artikel *Philosophy and politics*³⁴ uit 1954 en naar het essay *Denken en morele overwegingen* uit 1971. Arendt gaat in deze beide artikelen uitgebreid in op Socrates en de socratische denkwijze. Het centrale begrip bij Socrates dat van belang is voor de overstap naar Kant is het begrip *doxa*. *Doxa* stamt af van het Griekse werkwoord *dokeoo*, dat betekent menen, geloven, de indruk maken. Maar *doxa* in de betekenis zoals Socrates die bedoelt volgens Arendt, is eigenlijk het meest verwant met de Griekse uitdrukking *dokei moi*, die ‘naar mij voorkomt’ of ‘aan mij (toe)schijnt’ betekent. *Doxa* is dus dat wat aan mij toeschijnt of naar mij voorkomt of zoals Dana Villa het verwoordt *our own perspective on the common world*.³⁵ Wat nu de cruciale stap is, die hier wordt gezet door Arendt, is dat *doxa* niet op het niveau van de mening blijft hangen, maar op het niveau van de waarheid komt. *Doxa* is dat wat voor *jou* waar is, wat *jou* als waar toeschijnt. Dat persoonlijke element maakt dat *doxa* niet een waarheid is die buiten de

³³ Beiden zijn opgenomen in VO

³⁴ Voor het eerst gepubliceerd in 1990 in *Social research* (J. Kohn ed.) In het Nederlands verschenen als ‘Filosofie en politiek’ in: Arendt, H., *Politiek in donkere tijden. Essays over vrijheid en vriendschap*, Amsterdam: Boom, 1999

³⁵ Villa, D.R., *Politics, philosophy, terror. Essays on the thought of Hannah Arendt*, Princeton: Princeton University Press, 1999, p.207

persoon ligt - zoals de Ideeën later bij Plato wel zullen doen - maar dat door oefening we onze eigen *doxa* creëren. “*It needs to be worked on, drawn out of us (...). To be delivered of one’s own doxa is to made aware of oneself as an individual member of the community possessed of a unique perspective, not as an adherent to some creed or ideology shared with the group.*”³⁶

De welbekende socratische dialogen zijn nu een logische volgende stap. Door te vragen naar het perspectief op de wereld van een ander en deze te confronteren met andere perspectieven op de wereld, wordt iemand gedwongen zijn eigen *doxa* steeds duidelijker en scherper te formuleren.³⁷ De socratische dialoog wordt in dit geval een oefening in ‘verruimd denken’ en dat is de brug naar Kant.

Het ‘verruimde denken’ bij Kant

Het begrip ‘verruimd denken’ vinden we bij Kant terug in zijn derde kritiek, de *Kritik der Urteilskraft*³⁸. Bij ‘verruimd denken’ worden alle mogelijke oordelen van anderen betrokken bij mijn denken, waardoor in feite afstand wordt gedaan van subjectieve elementen, die mijn oordeel zouden kunnen belemmeren. Je spiegelt jezelf in feite aan een oneindig aantal neutrale, gemiddelde personen³⁹ en door die spiegeling wordt duidelijk van welke subjectieve privé-voorwaarden⁴⁰ afstand moet worden genomen om tot een geldig oordeel te komen.⁴¹ “*Het kan niet gebaseerd zijn op de eigen, persoonlijke voorkeuren en verlangens, maar moet zo veel mogelijk verschillende perspectieven overwegen. Zelfs al ben ik op mijn eentje, dan toch communiceer ik met anderen - al is het geen reële dialoog - om na te gaan wat de mogelijke visies van anderen zijn.*”⁴² Deze manier van denken hangt onlosmakelijk samen met de *sensus communis*, het vermogen dat het mogelijk maakt om verruimd te kunnen denken. *Sensus communis* moet gezien worden als de gerichtheid van het subject op dat oneindig aantal neutrale gemiddelde personen. Om je namelijk te kunnen spiegelen aan een ander of in bredere zin aan de gemeenschap moet er vanuit het subject ook een gerichtheid

³⁶ Ibid, p.207

³⁷ Ibid. p.207

³⁸ Kant, *Kritik der Urteilskraft*, Stuttgart: Reclam, 1963 [1878]. In het vervolg weergegeven als *KU*,

³⁹ Kant spreekt hier over *die gesamte Menschenvernunft*, *KU*, p.214

⁴⁰ ‘subjectiven Privatbedingungen’, *KU*, p.214.

⁴¹ *VS*, p.57

⁴² *VS*, p.57

zijn op die gemeenschap. Het ‘verruimd denken’ is vervolgens één van de stappen die het oordeelsvermogen moet maken om tot een uiteindelijk oordeel te kunnen komen.

Het is belangrijk om nu deze termen in een breder kader te plaatsen, om zo goed te kunnen begrijpen wat de wending is van Arendt aan deze concepten. Kants ‘verruimde denkwijze’ en *sensus communis* zijn begrippen die gezien moeten worden in zijn complete theorie over de menselijke kenvermogens. Termen als ‘subjectief’ en ‘algemeen’ krijgen door deze context een zeer specifieke betekenis. Zoals gezegd, wordt bij het verruimde denken gespiegeld aan de ander of anders gezegd vanuit de positie van een ander gedacht, om vervolgens subjectieve voorwaarden te elimineren. Subjectief krijgt bij Kant een bijzondere betekenis, omdat het niet gelijk staat met onze betekenis van subjectief in de zin van individueel, maar subjectief betekent bij Kant ‘zoals ieder subject werkt’. De subjectieve kenvermogens zijn de vermogens waarover ieder subject beschikt. Subjectief krijgt bij Kant dus een universele betekenis. Vandaar dat Kant ook spreekt over subjectieve algemeengeldigheid. Het verplaatsen in een ander is dus niet het verplaatsen in een individuele ander, maar in een ander, zoals ieder ander, zoals ieder ander subject met dezelfde kenvermogens.

Arendts wending

Het doel van Kants *Kritik der Urteilskraft* was het verklaren van een smaakoordeel.⁴³ Kant geeft een puur theoretische verklaring, waarin anderen wel voorkomen, maar enkel een rol spelen in de verklaring zelf⁴⁴. De ander als ander is niet aan de orde.

De ander krijgt bij Arendt een andere invulling. Met ‘anderen’ bedoelt Arendt de anderen die mij omringen in mijn leefwereld.⁴⁵ “*Medemensen spelen bij haar een veel grotere rol. In haar oordeelstheorie zijn de ‘anderen’ niet louter een kentheoretisch element van het oordeel, maar reële aanwezigen in het beoordelingsproces. Het gaat niet om de theoretisch mogelijke oordelen van iedereen, maar om het inschatten van de mogelijke oordelen van reële mensen met wie ik samenleef.*”⁴⁶ Dit kunnen we koppelen aan de eerder besproken *doxa* van Socrates. Er is een verscheidenheid aan anderen, met allemaal hun eigen *doxa*, hun eigen wijze om naar de wereld aan te kijken. Met het verplaatsen in een ander, verplaatst men zich dus in andermans *doxa*. De verschijning van de wereld aan de ander en de daarmee samenhangende *doxa* vormt de basis van Arendts idee van pluraliteit, van een

⁴³ VS, p.74

⁴⁴ VS, p.74

⁴⁵ VS, p.75

⁴⁶ VS, p.75

verscheidenheid die niet tot eenheid kan worden gereduceerd. De zin “*de wereld wordt bewoond door mensen en niet door de Mens.*”⁴⁷ geeft goed weer dat pluraliteit een fundamentele rol speelt in haar hele theorie. Dat is ook de reden dat Arendt een andere invulling geeft aan het woord ‘algemeen’ van Kant. Zoals gezegd betekent ‘algemeen’ bij Kant ‘iedereen’ of ‘ieder mens’, omdat ieder mens over dezelfde kenvermogens beschikt. Als we het wiskundig zouden visualiseren, dan doelt Kant op een oneindige verzameling van mensen. Bij het denken vanuit een ander, denken wij vanuit een oneindig aantal mensen met allemaal dezelfde kenvermogens als ik. Arendt daarentegen doelt niet op een oneindige verzameling, maar Arendt betreft slechts de gemeenschap in plaats van iedereen: “*When one judges, one judges as a member of a community.*”⁴⁸ De gemeenschap wordt verbonden aan de gemeenschapszin, de *sensus communis*. Arendt verwijst in haar colleges uitgebreid naar de betekenis van dit begrip bij Kant, maar net zoals bij Kant, blijft het lastig te duiden wat Arendt precies met dit begrip bedoelt. Degryse interpreteert *sensus communis* bij Arendt als volgt: “*Het is een extra vermogen dat ons in staat stelt nog iets anders waar te nemen dan wat we waarnemen met onze vijf zintuigen. (...) Door dat zintuig (...) kunnen we andere mensen aanvoelen. Het gaat daarbij niet om ‘empathie’. (...) Het is het aanvoelen van anderen, van een gemeenschap.*”⁴⁹ De *sensus communis* is ook de reden dat we verruimd kunnen denken. Door de gemeenschapszin weet ik dat er gezichtspunten van anderen zijn en kan ik denken vanuit die gezichtspunten.⁵⁰

Met de gemeenschapszin maakt Arendt vervolgens een belangrijke stap naar mededeelbaarheid en communicatie. Deze begrippen bespreekt zij onder andere in haar twaalfde lezing over Kant. “*The sensus communis is the specifically human sense because communication (...) depends on it.*”⁵¹ Met andere woorden: communicatie is pas mogelijk door de *sensus communis*. Arendt legt dit vervolgens niet verder uit.⁵² Degryse verklaart de verhouding tussen communicatie en *sensus communis* als volgt. Door de *sensus communis* weten we wat mededeelbaar is en wat niet. Zo kunnen we bijvoorbeeld over smaakwiesties niet communiceren omdat deze subjectief zijn.⁵³ Dit voelen we door onze intuïtie, de *sensus*

⁴⁷ VS, p.83

⁴⁸ LKP, p.72

⁴⁹ VS, p.80

⁵⁰ VS, p.80

⁵¹ LKP, p.70

⁵² VS, p.80

⁵³ LKP, p.70

communis, aan. Echter, een oordeel is pas geldig als het mededeelbaar is.⁵⁴ Met andere woorden, communicatie vormt de verbinding tussen *sensus communis* en een geldig oordeel, want de *sensus communis* geeft aan wat mededeelbaar is en wat niet en diezelfde mededeelbaarheid is de voorwaarde om tot een geldig oordeel te kunnen komen.

We komen nu langzaam steeds meer in het midden van een spinnenweb waar al deze concepten met elkaar verbonden worden. We hebben nu ‘de ander als ander’, gemeenschapszin en communicatie. Al deze begrippen worden verbonden met elkaar door het idee van een publieke ruimte. Hierin verschijnt de ander als ander aan mij, door mijn gemeenschapszin ben ik gericht op die ander en door communicatie kan ik mijn ideeën in die publieke ruimte delen met een ander.

Oordelen bij Arendt

Nu we gezien hebben welke begrippen van Kant relevant zijn voor het oordeelsbegrip bij Arendt en we ook gezien hebben hoe Arendt verschillende termen van Kant anders inkleurt, kunnen we nu beschouwen wat oordelen als activiteit bij Arendt inhoudt. Het centrale uitgangspunt is de ‘verruimde denkwijze’.⁵⁵ “*We verlaten ons eigen standpunt en gaan op bezoek bij anderen, mensen die een ander standpunt innemen. Op grond van wat we geleerd hebben op deze geestelijke reizen, kunnen we dan een algemeen standpunt innemen dat mijn eigen en andere particuliere visies overstijgt.*”⁵⁶ Met andere woorden, door onze *sensus communis* zijn wij in staat ‘verruimd te denken’. Door onze gerichtheid op de ander en de mogelijkheid om de ander aan te voelen, is het mogelijk te denken als de ander. Door het inzicht dat wij hebben gekregen door deze ‘bezoeken aan anderen’ kunnen wij een algemeen standpunt innemen, ofwel een oordeel vellen, dat mijn eigen visie overstijgt.

Degryse maakt in haar scriptie op een mooie manier duidelijk hoe het ‘op bezoek gaan bij de ander’ zich verhoudt tot denken en oordelen. “*Denken als de dialoog tussen Ik en Ik blijft steken in een dualiteit die nog geen echte pluraliteit is. De dualiteit is een splitsing tussen mij en mezelf. Pluraliteit daarentegen veronderstelt anderen die verschillend zijn van mezelf en die andere posities innemen in de wereld. Enkel bij die pluraliteit kan er sprake zijn van een ware dialoog als een ‘reizen door woorden’ waarbij hij die denkt, kennis maakt met de standpunten van de anderen. Bij het oordelen maakt de dualiteit plaats voor een pluraliteit*

⁵⁴ VS, 80

⁵⁵ VS, p.90

⁵⁶ VS, p.90

*in de ware zin van het woord.*⁵⁷ Hieruit blijkt nogmaals dat het ‘verruimde denken’ bij Arendt van een puur theoretisch gedachte-experiment bij Kant is geëvolueerd naar een dialoog met de ander als ander in een publieke ruimte door de notie van pluraliteit.

Nu lijkt het misschien alsof het hier niet gaat over oordelen als activiteit. De oorzaak hiervan ligt wellicht in de term ‘oordelen’ zelf. Als wij namelijk spreken over oordelen lijkt het alsof wij het hebben over een losstaande activiteit, een handelen of doen. Maar oordelen als activiteit bij Arendt moet mijn inziens niet gezien worden als een losstaande activiteit, als een doen, maar oordelen moet gelezen worden als ‘tot een oordeel komen’. Oordelen is een mentale activiteit en geen handelen. Wellicht is dit goed te illustreren aan de hand van een voorbeeld. ‘Oordelen’ bij Arendt is te vergelijken met de manier waarop wij het woord ‘koken’ (in de zin van eten bereiden) gebruiken. Er is niet zoiets als de handeling ‘koken’. Het zijn verschillende handelingen samen die ‘koken’ vormen, zoals in de soep roeren, zout in de soep strooien of groenten snijden die in de soep moeten. Dit geldt naar analogie ook voor oordelen. Er is geen specieke fase waarin ‘oordelen’ plaatsvindt, er zijn enkel fasen die leiden naar het ‘tot een oordeel komen’. De activiteit van oordelen zit daardoor in de weg naar het oordeel toe, dus in de fase van het ‘verruimd denken’. Het oordeel zelf is vervolgens het resultaat van deze weg.

Verschillende oordelen

Om onze weg weer terug te vinden naar *Eichmann in Jeruzalem* is het van belang te kijken naar de verschillende soorten oordelen die Arendt onderscheidt: politieke oordelen, morele oordelen en oordelen van de historicus. Deze oordelen zijn allen het resultaat van het ‘op bezoek gaan bij anderen’, maar hebben wel degelijk verschillende accenten.

Bij het politieke oordeel is het ‘verruimd denken’ is grote mate aanwezig, omdat “*hij die oordeelt, in grote mate rekening [houdt] met de standpunten van zijn medeactoren.*”⁵⁸ Dit is eigenlijk heel vanzelfsprekend, omdat met politieke oordelen medeburgers overtuigd dienen te worden, denk bijvoorbeeld aan de discussies op de agora in het oude Griekenland. “*Door te anticiperen op de meningen van anderen, heeft de oordelende meer kans om daarna in de publieke ruimte zijn medeburgers te overtuigen.*”⁵⁹ Politieke oordelen zijn gericht op de toekomst, omdat het gaat om het vormgeven van die toekomst.⁶⁰

⁵⁷ VS, p.91 met de verwijzing naar Arendt, H. *The Life of the Mind: Thinking*, Londen: Secker & Warburg, 1977, p.185

⁵⁸ VS, p.92

⁵⁹ VS, p.59

⁶⁰ VS, p.92

Morele oordelen daarentegen zijn meestal gericht op het verleden en geven antwoord op de vraag of we een concreet geval goed- of afkeuren.⁶¹ *“Bij een moreel oordeel gaat hij die oordeelt, op bezoek bij het standpunt van wie hij beoordeelt. De beoordeler stelt zich meestal de vraag wat hij zou gedaan hebben in de te beoordelen situatie.”*⁶² Met name door het laatstgenoemde is duidelijk dat het een kleine stap is naar het geweten. In dat geval wordt de vraag gesteld in het heden, namelijk ‘wat moet ik nu doen in deze situatie?’. *“Door in de wereld van de menselijke aangelegenheden de juiste oordelen te vellen over onze daden hoeven wij ons geweten niet te vrezen wanneer wij thuiskomen bij en in onszelf.”*⁶³

Bij het oordeel van de historicus wordt er een zekere afstand ingenomen tot een gebeurtenis uit het verleden, juist om de betekenis ervan te achterhalen. *“De historicus stelt de vraag naar de betekenis van een gebeurtenis. Welke waarde moet aan een historische gebeurtenis toegekend worden en hoe kunnen we ze het best herdenken?”*⁶⁴ Dit oordeel is dus vanzelfsprekend gericht op het verleden. Het oordeel van de historicus zet Arendt vrij onomwonden op één lijn met het juridisch oordeel, maar Degryse wil daar in haar scriptie speciaal aandacht aan besteden. *“De rechter voert dus hetzelfde gedachtenexperiment uit als bij morele oordelen, maar hij doet dat op een zeer specifieke manier. Hij moet namelijk onafhankelijk en onpartijdig blijven. Hij vraagt zich dus niet af wat hij zou gedaan hebben in de voorliggende situatie. Hij vraagt zich af hoe iemand met dezelfde bekwaamheden en eigenschappen in dezelfde situatie zou gehandeld hebben.”*⁶⁵ Vooral die laatste zin is een heel mooi aanknopingspunt bij het laatste hoofdstuk waar we de rechterlijke beoordeling van Franz Lucas door Arendts ogen bekijken. Hoewel het oordeel van de rechter hier in het verlengde ligt van het morele oordeel, moet goed worden bedacht dat dit geen vrijbrief is voor het moreel veroordelen van een verdachte tijdens een rechtszaak. De rechter toetst de handeling alleen aan de geldende wetgeving en de algemene rechtsbeginselen in een maatschappij.⁶⁶ De overeenkomst die Arendt ziet met het oordeel van de historicus heeft te maken met de afstand die de rechter en de historicus innemen tot de situatie. Zowel de rechter als de historicus proberen de voorliggende situatie in een groter geheel te plaatsen, de historicus binnen de geschiedenis en de rechter binnen het recht. Zij gaan daarbij ‘op bezoek’

⁶¹ VS, p.63

⁶² VS, p.92

⁶³ VS, p.92

⁶⁴ VS, p.92

⁶⁵ VS, p.93

⁶⁶ VS, p.93

bij medetoeschouwers, zij die net zoals in een theater het overzicht hebben over wat er op het *gehele* podium gebeurt.

Het politieke oordeel is waar Arendt zich met name voor *Eichmann in Jeruzalem* mee bezig heeft gehouden, zoals bijvoorbeeld in haar essays *De crisis van de cultuur* en *Waarheid en politiek*.⁶⁷ De nadruk ligt hier vooral op politiek en de daarbij behorende politieke oordelen vormen bij uitstek de bouwstenen van de politiek.⁶⁸ De morele oordelen en de oordelen van de historicus zijn de soorten oordelen waar Arendt vooral na *Eichmann in Jeruzalem* het accent op legt. Een voorbeeld is het eerder genoemde *Denken en morele overwegingen*: vragen zoals ‘wat zou ik gedaan hebben in die situatie?’ of ‘wat is betekenis van een bepaalde gebeurtenis’, zijn vragen die zich met name na de Tweede Wereldoorlog ook steeds meer opdringen.

Twee fasen

De verschuiving van het accent binnen haar theorie van oordelen roept heel sterk het beeld op van twee verschillende fasen in Arendts denken. “*Arendt's writings on the theme of judgment can be seen to fall into two more or less distinct phases, an early one in which judgment is the faculty of political actors acting in the public realm, and a later one in which it is the privilege of non-participating spectators, primarily poets and historians, who seek to understand the meaning of the past and to reconcile us to what has happened.*”⁶⁹ In de literatuur komt dit onderscheid met regelmaat terug. De verschuiving van politiek oordelen naar moreel/historisch oordelen wordt vervolgens vaak gezien binnen een grotere context, namelijk de verschuiving van oordelen als een naar buiten gericht vermogen naar oordelen als een meer naar binnen gericht vermogen. “*In this later formulation Arendt is no longer concerned with judging as a feature of political life as such, as the faculty which is exercised by actors in order to decide how to act in the public realm, but with judgment as a component in the life of the mind, the faculty through which the privileged spectators can recover meaning from the past and thereby reconcile themselves to time and, retrospectively, to tragedy.*”⁷⁰ Sommigen, zoals Beiner, zien die twee fasen als twee min of meer

⁶⁷ VS, p.58 De oorspronkelijke essays ‘The crisis in culture’ en ‘Truth and politics’ zijn verschenen in *Between past and future* uit 1961. In de Nederlandse uitgave *Tussen verleden en toekomst* is ‘The crisis in culture’ niet opgenomen, maar deze is apart uitgegeven.

⁶⁸ VS, p.92

⁶⁹ Passerin d’Entreves, M., *Hannah Arendt*, Stanford: Stanford University, 2006 <<http://plato.stanford.edu/entries/arendt/>>, geraadpleegd op 29 juni 2009

⁷⁰ Passerin d’Entreves, M., *Hannah Arendt*, Stanford: Stanford University, 2006 <<http://plato.stanford.edu/entries/arendt/>>, geraadpleegd op 29 juni 2009

onderscheiden perspectieven op oordelen.⁷¹ In dat geval zou het mogelijk zijn te spreken over twee paradigma's binnen Arendts denken.⁷² Anderen zoals Villa en Degryse zien deze twee fasen niet direct als twee losstaande perspectieven, maar meer als twee kanten van dezelfde medaille en vinden dat er maar één theorie van het oordeelsvermogen is.⁷³ In dat geval moet Arendts tweede fase meer als een uitwerking van de eerste fase worden gezien.

Weer terug naar Eichmann

Wat betekent deze uiteenzetting voor Arendts stuk over Eichmann? Als we opnieuw *Eichmann in Jeruzalem* beschouwen, kunnen we constateren dat oordelen op verschillende manieren in de tekst terug te vinden is.

Allereerst heeft de constatering van Arendt dat Eichmann niet is staat is te denken direct invloed op de beoordeling van Eichmanns oordeelsvermogen. Door het Eichmann-proces is Arendt haar visie op het innerlijke van de mens gaan nuanceren.⁷⁴ Van de drie mentale activiteiten - denken, willen en oordelen - zag ze een belangrijk verband tussen denken en oordelen. Bij denken ben ik in dialoog met mezelf, bij oordelen daarentegen is er een gerichtheid op de ander. Wanneer ik niet in dialoog ga met mezelf, schakel ik het geweten, als bijverschijnsel van denken, uit. Het geweten tikt je op de vingers als de dialoog tussen Ik en mezelf niet consistent is⁷⁵. Als we dus die dialoog uit de weg gaan, schakelen we het geweten uit. Volgens Arendt is Eichmann deze dialoog niet met zichzelf aangegaan, waardoor zijn geweten is uitgeschakeld. Het kwaad dat Eichmann heeft verricht, is hierdoor een direct gevolg van zijn onvermogen om te denken.⁷⁶

Een ander gevolg van het ontbreken van denken, is het onvermogen om te oordelen. Zoals gezegd is denken de voorwaarde om tot een oordeel te komen. Door het ontbreken van denkvermogen is er bij Eichmann volgens Arendt dus ook geen sprake is van een oordeelsvermogen.

⁷¹ Beiner, R., 'Hannah Arendt on judging. Interpretive essay' in *Lectures on Kant's political philosophy*, Chicago: The University of Chicago press, 1982, p.91

⁷² Deutscher, M., *Judgment after Arendt*, Hampshire: Ashgate, 2007, p.125

⁷³ Villa, D.R., *Politics, philosophy, terror. Essays on the thought of Hannah Arendt*, Princeton: Princeton University Press, 1999, p.99 en VS, p.53

⁷⁴ VS, p.37

⁷⁵ VS, p.63

⁷⁶ VS, p.90

De tweede gedaante waarin oordelen in *Eichmann in Jeruzalem* verschijnt, is in de vraag naar het oordeel van hen die Eichmann moeten veroordelen.⁷⁷ Degryse onderscheidt hier drie sporen: allereerst is er het spoor van de rechter die een oordeel moet vellen over Eichmann, ten tweede oordelen de slachtoffers en nabestaanden, ten derde wordt de publieke opinie onderscheiden. De veroordelingen van deze drie partijen vallen niet op hetzelfde moment en hoeven vanzelfsprekend niet overeen te komen. Maar vooral het verschil in moment heeft Arendt niet onberoerd gelaten. In haar essay *Persoonlijke verantwoordelijkheid onder een dictatuur* gaat Arendt in het bijzonder in op de controverse na Eichmann. Zij buigt zich daar onder andere over de vraag hoe het mogelijk is te oordelen wanneer de meerderheid of de gehele omgeving al een voorbarig oordeel heeft geveld.⁷⁸ Het feit dat de meerderheid al een oordeel heeft gevormd, vormt voor haar geen argument om zich van een eigen oordeel te onthouden. “*Dat staat voor haar gelijk aan het ontvluchten van onze verantwoordelijkheid.*”⁷⁹

Als laatste wordt in *Eichmann in Jeruzalem* impliciet de vraag gesteld naar het oordeel van de historicus. Hoe moeten wij omgaan met de daden van Eichmann en het omvattende naziregime? Welke betekenis krijgen dit soort daden?

Het zijn deze vragen, aldus Degryse, die Arendt na 1963 hebben bewogen tot meer aandacht voor het oordeelsvermogen.⁸⁰ De zaak Eichmann confronteerde haar met haar vroegere conclusies en plaatste haar voor de vraag naar de morele kant van haar begrippen van handelen en oordelen.⁸¹ De verschuiving van het accent op politiek oordelen naar het accent op morele en historische oordelen is daardoor wellicht een gevolg te noemen van haar confrontatie en opgedane inzicht bij het Eichmann-proces. Met dit inzicht heeft zij zich twee jaar na het Eichmann-proces gebogen over een vergelijkbare casus. Hier ging het om een Holocaust-proces met daders die zeiden niet schuldig te zijn, omdat zij slechts handelden op bevel van schrijftafelmoordenaars, volgens hun de echte daders. In het volgende hoofdstuk zullen wij daarom beschouwen hoe Arendt met het inzicht opgedaan bij Eichmann deze rechtszaak beoordeelde.

⁷⁷ VS, p.61

⁷⁸ VO *Persoonlijke verantwoordelijkheid onder een dictatuur*, p 52

⁷⁹ VS, p.61

⁸⁰ VS, p.61

⁸¹ VS, p.63

Hoofdstuk 3 - Arendt in Frankfurt: het Auschwitz-proces

Inleiding

Ben-Goerion was de motor geweest achter het Eichmann-proces. En hoewel velen zich afzijdig hielden van het openlijk spreken over de Holocaust, stond Ben-Goerion symbool voor een kleine, maar zeer actieve beweging van nazi-jagers, waar bijvoorbeeld ook de bekende Simon Wiesenthal deel vanuit maakte. Een ander 'lid' was Fritz Bauer. Bauer was bekend geworden vanwege zijn inspanningen om gerechtigheid en compensatie te bewerkstelligen voor slachtoffers van het nazi-regime. Ook had hij meegeholpen aan de opsporing van Eichmann in Argentinië. Bauer zou uiteindelijk de drijvende kracht worden achter het Auschwitz-proces, zoals Ben-Goerion dat was geweest bij het Eichmann-proces. Omdat Bauer geen bekend publiek figuur was, zoals Ben-Goerion dat was, is het verstandig om eerst enigszins in te gaan op de aanloop tot het Auschwitz-proces, om op die manier de invloed van Bauer op het proces beter te begrijpen.

Fritz Bauer en de aanloop tot het proces

Het uiteindelijke Auschwitz-proces in Frankfurt vond zijn oorsprong bij de rechtbank in Stuttgart in 1958. Daar wordt naar aanleiding van een brief een onderzoek gestart naar voormalig kampbewaker van Auschwitz Wilhelm Boger. Onder druk van het Internationaal Auschwitz Comité (IAC) wordt in 1958 een arrestatiebevel tegen Boger uitgevaardigd. Het IAC ontvangt naar aanleiding van zijn arrestatie vele brieven van overlevenden die gaan over Bogers misdaden in Auschwitz, maar ook over misdaden van vele anderen. In april 1959 hebben overlevenden zoveel informatie en bewijs aangeleverd, dat nog drie verdachten kunnen worden aangeklaagd en de zaak tegen Boger verder kan worden uitgebreid.⁸²

Fritz Bauer, hoofd openbaar aanklager van de deelstaat Hesse⁸³, heeft inmiddels een brief ontvangen met informatie over SS-officieren die waarschijnlijk verantwoordelijk waren geweest voor het doodschieten van gevangenen in Auschwitz. Naar aanleiding van die informatie wordt besloten het onderzoek, zoals dit was begonnen in Stuttgart, te verplaatsen naar Frankfurt om zo een grote zaak te kunnen voorbereiden tegen daders, die specifiek misdaden hadden begaan in Auschwitz. De verdachten die al in voorarrest zaten werden ook

⁸² Wittmann, R. 2005, *Beyond justice; The Auschwitz trial*. Harvard University Press, Londen, p. 59. In het vervolg weergegeven als *Bj*

⁸³ De Duitse titel die Bauer heeft is Generalstaatsanwalt. In veel teksten wordt dit vertaald met landsadvocaat, maar omdat de taak van een landsadvocaat in Nederland niet helemaal overeenkomt met de taak van Bauer, heb ik het vertaald als 'Hoofd openbaar aanklager'

verplaatst naar Frankfurt, alsmede werd er een arrestatiebevel uitgevaardigd tegen nog drie andere verdachten, waardoor het totaal aan verdachten op zeven komt.⁸⁴

Onder leiding van Bauer wordt in de weken daarna door de openbaar aanklagers enorm veel materiaal onderzocht. Meer dan 400 overlevenden en voormalige SS-officieren worden ondervraagd. Vaak leiden getuigenissen weer tot nieuwe verdachten, die vervolgens ook weer onderzocht en ondervraagd moeten worden.⁸⁵ In 1959 wordt een wereldwijde oproep gedaan voor het vinden van nog meer getuigen. Dit heeft veel effect: van over de hele wereld nemen overlevenden contact op met Frankfurt om te getuigen. Met hulp van de ‘Vereinigung der Verfolgten des Naziregimes’ worden vervolgens verschillende kampbewakers opgespoord, wat leidt tot de arrestatie van nog vier verdachten.⁸⁶

In de voorbereiding op het proces, wordt het al snel duidelijk dat voor Bauer dit proces nog een andere functie heeft. *“Bauer’s intentions were not strictly judicial but more broadly historical as well. Quite explicitly, beyond his concern with individual cases, Bauer wanted to bring to task a whole era, an entire ideology. (...) Bauer saw the trial as an opportunity for Germany to confront its past to examine its relation to the Nazi-period.”*⁸⁷ Bauer neemt zelfs de woorden ‘les’ en ‘onderwijzen’ in de mond⁸⁸ wat erg lijkt op de formuleringen van Ben-Goerion in zijn artikel in de *New York Times*. Bauer zet zich door deze uitspraken sterk af tegen de *Schlussstrichmentalität*⁸⁹ die sinds de jaren ’50 heerste in Duitsland. Hij is van mening dat de berechting van oorlogsmisdadigers cruciaal is voor het in het reine komen met het verleden, maar ook om de ontstaansvoorwaarden voor een ‘tweede’ nationaal-socialisme te elimineren.⁹⁰

Het proces en Arendt

Hoewel Bauer een cruciale rol speelt in de aanloop naar het proces en er grote gelijkenissen zijn met de intenties van Ben-Goerion ten tijde van Eichmann, gaat Arendt in haar essay over dit proces niet specifiek in op Bauer. Toch zitten er in de tekst wel enige aanknopingspunten.

⁸⁴ BJ, p.64

⁸⁵ BJ, p.67

⁸⁶ BJ, p.68

⁸⁷ BJ, p.64-65

⁸⁸ BJ, p.65 en p.66

⁸⁹ De naoorlogse regering in Duitsland droeg vooral de gedachte uit dat er een streep onder het verleden gezet diende te worden. Dit had als gevolg dat de vervolging van onder andere nationaal-socialistische geweldsmisdrijven niet erg hoog meer op de agenda kwam en door het publiek niet meer gewenst werd.

⁹⁰ Wojak, I., *Fritz Bauer. Stationen seines Lebens*, Frankfurt: Fritz Bauer Instituut, 1998 <http://www.fritz-bauer-institut.de/texte/essay/07-98_wojak.htm#Fritz%20Bauer>, geraadpleegd op 7 juni 2009

Zo staat Arendt stil bij de rol van de publieke opinie. “*Ondanks de vele verschrikkelijke waarheden waarmee dit boek*⁹¹ *ons confronteert, is het verbijsterende feit dat het de Duitse publieke opinie in dit geval is gelukt ondanks de onthullingen van het Auschwitz-proces onveranderd te blijven.*”⁹² Mede als gevolg van de eerder genoemde *Schlussstrichmentalität*, waartegen Bauer zich zo verzet, zit het Duitse volk niet te wachten op een dergelijk proces. Arendt merkt op dat het deze publieke opinie is die de verdachten als het ware in de kaart speelt: zo zou het niet het verlangen van de Duitsers zijn om de verdachten veroordeeld te zien, maar is de wereldopinie, beïnvloed door het verlangen van de slachtoffers naar vergelding en wraak, de reden waarom de verdachten vervolgd worden.⁹³ Ook het feit dat alle verdachten jarenlang vaak onder hun eigen naam gewerkt en gewoond hebben, ondersteunt het idee dat er weinig animo is onder Duitsers zelf om deze ex-nazi's te vervolgen. De verdachten nemen het proces niet serieus, wat ook blijkt uit de onbeschoftheid van sommigen van hen tijdens het proces. Zo verrast Boger vriend en vijand door een Hitlergroet te brengen in de rechtszaal en reageert hij onbehoorlijk op belastende getuigenverklaringen. Ook anderen zitten te lachen tijdens het proces en werpen blikken op het publiek als er vol afschuw gereageerd wordt op een getuigenverklaring. Het feit dat de Duitse publieke opinie ongevoelig is voor dit soort wangedrag, baart Arendt evenveel zorgen als Bauer. Maar ondanks het feit dat Arendt zich waarschijnlijk had kunnen vinden in de kritische houding van Bauer ten opzichte van de Adenauer-politiek met haar *Schlussstrichmentalität*, zal zij dat nooit een argument hebben gevonden om morele en politieke doelen in te brengen in een proces.⁹⁴

De onverschilligheid van het Duitse publiek ten opzichte van dit soort processen koppelt Arendt aan de algemene bekendheid dat er in de jaren direct na de oorlog vele ex-nazi's nog steeds werkzaam zijn binnen het overheidsapparaat.⁹⁵ Hans Globke is hier het bekendste voorbeeld van. Als zoveel ex-nazi's, die vaak nog een hogere functie hebben gehad dan de verdachten tijdens het Auschwitz-proces, gewoon hun baan kunnen behouden, waarom dan al die tijd en moeite besteden aan zulke 'kleine vissen' als bij het Auschwitz-proces, zo luidt de gedachte bij veel mensen. In die zin staat dit proces in een interessant contrast met het Eichmann-proces waar het gaat om een 'grote vis' bij uitstek. Blijkbaar is de 'grootte van de

⁹¹ Arendt schreef dit essay als voorwoord bij *Auschwitz: a report on the proceedings against Robert Karl Ludwig Mulka and others before the court at Frankfurt* van Bernd Naumann (New York: Praeger, 1966)

⁹² *VO Auschwitz voor het gerecht*, p.214

⁹³ *VO Auschwitz voor het gerecht*, p.214

⁹⁴ *VO Auschwitz voor het gerecht*, p.216

⁹⁵ *VO Auschwitz voor het gerecht*, p.220

vis' van cruciaal belang voor de houding van de publieke opinie ten opzichte van het proces. En dat terwijl er in beide gevallen juridische en morele problemen ontstaan bij het vaststellen van de verantwoordelijkheden en het bepalen van de mate van schuld aan misdaden.⁹⁶ *“Van meet af aan hadden het publiek en de juristen de neiging staande te houden dat de schrijftafelmoordenaars (...) schuldiger waren dan de mensen die de vernietigingsmachinerie in feite bedienden (...). In het proces tegen Eichmann, de schrijftafelmoordenaar bij uitstek, verklaarde het hof dat ‘de mate van verantwoordelijkheid toeneemt naarmate we verder terugwijken van de man die de dodelijke instrumenten met eigen handen bedient’. (...) Het proces in Frankfurt (...) zal bij velen twijfel wekken aan wat ze voorheen bijna vanzelfsprekend vonden.”*⁹⁷ Dit is een interessante constatering, omdat hieruit blijkt hoeveel invloed (onder andere) het Eichmann-proces heeft gehad op de houding die wordt ingenomen ten opzichte van schuld aan misdaden in een totalitair regime. Dit constateert ook Wittmann, die er op wijst dat de bureaucratische moordenaar zoals Arendt die beschrijft in *Eichmann in Jeruzalem* betrekking heeft op een klein percentage daders die het feitelijke handelen doorschoven naar ondergeschikten. Juist die ondergeschikten die tijdens het Auschwitz-proces terecht staan, beroepen zich nu op dit gegeven door te zeggen dat zij niet schuldig zijn, omdat zij puur uitvoerders zijn geweest en dat de schrijftafelmoordenaar de echte dader is.⁹⁸ Het lijkt haast alsof door het Eichmann-proces - waarin ‘de gewone man’ heeft kennis gemaakt met een nieuw soort misdaad en een nieuw soort moordenaar - de feitelijke uitvoerders van de misdaden, de feitelijke moordenaars zijn vergeten. Door een proces zoals het Auschwitz-proces moet opnieuw duidelijk worden gemaakt dat het bestaan van schrijftafelmoordenaars de feitelijke uitvoerders van het moorden niet uitsluit en dat zij nog steeds misdadigers zijn en veroordeeld dienen te worden.

Juist dat veroordelen loopt tegen problemen aan. *“[D]e overwegingen van het hof werden beperkt door de categorieën misdaden zoals die bekend en gedefinieerd waren in het Duitse wetboek van strafrecht van 1871. (...) [I]n het bijna honderd jaar oude wetboek stond geen artikel dat handelde over georganiseerde moord als instelling van de regering (...). [D]e veronderstelling van het hof dat ‘dit een gewoon proces, ongeacht de achtergrond ervan’ kon zijn, [kwam] simpelweg niet overeen met de feiten.”*⁹⁹ Arendt schetst hier heel genuanceerd een beeld van het juridische drijfzand waarin dit proces zich afspeelde. Enerzijds was het

⁹⁶ VO Auschwitz voor het gerecht, p.223

⁹⁷ VO Auschwitz voor het gerecht, p.223-224

⁹⁸ BJ, p.188

⁹⁹ VO Auschwitz voor het gerecht, p.225

proces eenvoudig, omdat middels getuigenverklaringen bewezen kon worden dat de verdachten wreedheden hadden begaan die niet gedekt werden door schrijftafelmoordenaars of feitelijke initiatiefnemers aan de *Endlösung*, anderzijds was het proces zeer ingewikkeld omdat de bewezen misdaden vervolgens niet goed konden worden ondergebracht onder de categorieën van misdaden uit het wetboek van strafrecht. *“En het waren deze ‘omstandigheden’ (...) en de ‘kleine mannen’ die er verantwoordelijk voor waren en zich eraan schuldig hadden gemaakt, niet de misdaden van de staat en de heren in ‘hoge’ posities die in het Auschwitz-proces volledig aan de dag traden. In tegenstelling tot het proces in Jeruzalem, waar Eichmann kon worden veroordeeld op basis van onweerlegbare schriftelijke bewijzen en zijn eigen bekentenissen, telde hier de verklaring van iedere getuige, want deze mannen, en niet de schrijftafelmoordenaars, waren de enigen met wie de slachtoffers werden geconfronteerd, die ze kenden en die er voor hen toe deden.”*¹⁰⁰

De complexiteit van het proces, maar vooral van het rechtspreken in dit proces illustreert Arendt aan de hand van de figuur van Franz Lucas, één van de beklaagden. *“Het ontbreken van definitieve maatstaven om misdaden te beoordelen die in deze buitengewone en verschrikkelijke omstandigheden zijn begaan, komt pijnlijk opvallend naar voren in het vonnis dat het hof over dr. Franz Lucas velde.”*¹⁰¹ Lucas is het tegenovergestelde van de andere verdachten tijdens dit proces. Hij respecteert het Hof en de getuigen, er worden meer ontlastende dan belastende getuigenverklaringen tegen hem afgelegd en hij is de enige die het Hof vergezelt op een reis naar Auschwitz. Uit de getuigenverklaringen blijkt dat Lucas de gevangenen in Auschwitz zo goed mogelijk heeft proberen te helpen door medicijnen te stelen en zijn rantsoenen met hen te delen. Uit het vonnis blijkt dat de rechters het moeilijk hebben gevonden een passende strafmaat te vinden en op te leggen. Ik zal verderop nog uitgebreider terugkomen op dit vonnis.

Oordelen in ‘Auschwitz voor het gerecht’

Hoewel Arendt in haar hele essay het nergens specifiek heeft over oordelen, vinden we in haar essay wel degelijk verschillende facetten van oordelen terug zoals we die hebben gezien in het tweede hoofdstuk. Het meest in het oog springend is de aandacht die zij schenkt aan de publieke opinie. De publieke opinie is in feite geen oordeel, omdat er geen sprake is van verruimd denken: er wordt niet gespiegeld aan of gedacht vanuit een ander. Dat het ontbreken van verruimd denken tot desastreuze gevolgen kan leiden, heeft Arendt

¹⁰⁰ VO *Auschwitz voor het gerecht*, p.228

¹⁰¹ VO *Auschwitz voor het gerecht*, p.229

geïllustreerd aan de hand van Eichmann en ook in dit essay wijst ze op het gevaar van een gedachtenloze massa die vrij ‘kudde-achtig’ de *Schlussstrichmentalität* aanhangt en daar moeilijk vanaf te brengen is, zelfs wanneer de ‘publieke communicatiekanalen tegen de publieke opinie ingaan’. De invloed die de publieke opinie heeft, illustreert ze aan de hand van de (Duitse) getuigenverklaringen. Deze getuigenverklaringen worden tijdens het proces verschillende malen ingetrokken of gewijzigd, wat vanzelfsprekend niet bevorderlijk is voor het proces, aangezien het hele proces steunt op getuigenverklaringen. “*De tegenstrijdigheden zijn bijzonder opvallend, irriterend en verwarrend, en daarachter voelen we de publieke opinie, waarmee de getuigen niet werden geconfronteerd toen ze hun getuigenis in camera aflegden.*”¹⁰² Door de publieke opinie aan te vallen, valt Arendt impliciet ook de dubbele agenda van de Adenauer-administratie aan. Deze gebruikt naar haar mening de *Schlussstrichmentalität*, die de oorzaak is van deze heersende publieke opinie, ook om het eigen straatje schoon te vegen.

Arendt haakt hier aan bij haar eerder besproken essay *Persoonlijke verantwoordelijkheid onder een dictatuur* waar ze ook in gaat op de invloed van de publieke opinie bij het vormen van een eigen oordeel. Uit de uitgebreide behandeling van dit thema blijkt het belang dat Arendt hecht aan het vormen van een eigen onafhankelijk oordeel, zelfs of misschien zeker als dat ingaat tegen de heersende publieke opinie. In dat kader haalt ze ook rechter Hofmeyer aan, die de leiding heeft bij het proces. Hij probeert volgens Arendt de politieke kwesties zoveel mogelijk buiten de deur te houden en tot een eigen onafhankelijk oordeel over de verdachten te komen.¹⁰³

Het beoordelen van de verdachten is de tweede gedaante waarin oordelen terug komt in haar essay. In dit geval zijn er grote juridische moeilijkheden die het veroordelen van de verdachten lastiger maken dan anders. Ondanks deze moeilijkheden is de rechter toch in staat een uiteindelijk vonnis te vellen. Hier zien we twee belangrijke kenmerken van het oordeel van de historicus/rechter in terug. In eerste instantie toetst de rechter de handeling aan de geldende wetgeving in een maatschappij. Dit leidt tot moeilijkheden en daarom maakt de rechter gebruik van een tweede methode, namelijk de voorliggende situatie in een groter geheel plaatsen, in dit geval het recht. De rechter heeft afstand tot de hele zaak, zoals de toeschouwer overzicht heeft over het hele podium. Door op bezoek te gaan bij medetoeschouwers kan hij uiteindelijk een oordeel vellen.

¹⁰² VO *Auschwitz voor het gerecht*, p.215

¹⁰³ VO *Auschwitz voor het gerecht*, p.216

Er is één verdachte die anders is dan de anderen en dat is verdachte Franz Lucas. Wat heeft dit voor gevolgen voor het oordeel van de rechter en voor het oordeel van Arendt? Hoewel de rechter misschien persoonlijk moeite heeft gehad met de veroordeling van Lucas, heeft hij deze persoonlijke elementen buiten beschouwing kunnen en willen laten en heeft hij een juridische afweging gemaakt. “*Hij vraagt zich dus niet af wat hij zou gedaan hebben in de voorliggende situatie. Hij vraagt zich af hoe iemand met dezelfde bekwaamheden en eigenschappen in dezelfde situatie zou gehandeld hebben.*”¹⁰⁴ Door Lucas uiteindelijk de minimumstraf op te leggen, heeft rechter Hofmeyer de verdachte veroordeeld voor zijn daden begaan in Auschwitz, maar tegelijkertijd heeft hij recht proberen te doen aan de persoon Lucas, die naar alle waarschijnlijkheid zo goed mogelijk heeft proberen te handelen in de onmenselijke situatie waar hij in zat.

Arendt kan zich vinden in deze uitkomst, omdat niet is afgeweken van de juridische doelstellingen van het proces. Wel valt het op dat Arendt specifiek aandacht besteedt aan het morele dilemma van de rechters: “*Maar het hof was gebonden aan zijn juridische vooronderstellingen en kon niet anders dan de minimumstraf toebedelen aan deze man, al wisten de rechters heel goed dat hij, in de woorden van een van de getuigen, ‘daar helemaal niet thuishoorde. Hij was veel te goed.’*”¹⁰⁵ Het feit dat de rechters Lucas veroordeeld hebben en niet hebben vrijgesproken door hun morele bezwaren, laat zien dat het mogelijk is om in een dergelijk proces tot een onafhankelijk *juridisch* oordeel te komen en morele en politieke doelen dus buiten het proces te laten. In feite verschilt haar opvatting dus niet van haar positie ten tijde van Eichmann.

Oordelen komt als laatste terug in de gedaante van Eichmann. Er wordt met regelmaat naar het Eichmann-proces verwezen. Zo zegt Arendt dat het Auschwitz-proces een ‘broodnodige aanvulling’ is op het proces in Jeruzalem.¹⁰⁶ Hiermee doelt ze op het feit dat naast de schrijftafelmoordenaar door het Auschwitz-proces nu ook de feitelijke daders aan de orde komen, waardoor er meer duidelijkheid komt over de verschillende soorten daders en hun berechting. Maar wellicht doelt ze met dit citaat ook op haar eigen essay, dat in zeker zin een aanvulling vormt op haar *Eichmann in Jeruzalem*. Opmerkelijk is namelijk de rust die uitgaat van het hele essay. In tegenstelling tot *Eichmann in Jeruzalem* is het geen ongenueanceerd en ongevoelig vuurwerk, maar is het een rustig en zeer scherp verhaal. Ze laat zich nauwelijks uit over Bauer, waar je dat wel zou verwachten en ook haar kritiek op

¹⁰⁴ VS, p.93

¹⁰⁵ VO *Auschwitz voor het gerecht*, p.229

¹⁰⁶ VO *Auschwitz voor het gerecht*, p.224

de regering Adenauer is heel scherp, maar zeker niet kort door de bocht. Is *Eichmann in Jeruzalem* nog doordrenkt van spottende uitlatingen, in *Auschwitz voor het gerecht* is daar nauwelijks iets van terug te vinden. Ook haar aandacht voor de publieke opinie valt in dit opzicht op. Gaat ze in *Eichmann in Jeruzalem* nog vrij rücksichtlos voorbij aan de heersende opvatting over het proces, in *Auschwitz voor het gerecht* gaat ze hier uitgebreid op in en schenkt ze veel aandacht aan de oorzaak van de desinteresse van het grote publiek, namelijk de Adenauer-politiek.

In *Auschwitz voor het gerecht* lijkt Arendt dus dezelfde lijn te hanteren als bij *Eichmann in Jeruzalem*. Ze hecht immers nog steeds evenveel waarde aan de juridische doelstellingen van een proces. In het Auschwitz-proces zijn de politieke en morele doelen die Bauer wilde inbrengen zoveel mogelijk buiten beschouwing gelaten, waardoor het proces opleverde wat het moest doen: een juridische veroordeling van de verdachten.

Echter, ik wil hier de volgende opmerking bij maken. De rust en genuanceerdheid die de tekst uitstraalt is naar mijn mening niet alleen een verandering van vorm ten opzichte van *Eichmann in Jeruzalem*. Arendt wil meer dan alleen opmerken dat een proces beperkt moet blijven tot het strikt juridische. Arendt wil ook recht doen aan het morele dilemma dat wordt veroorzaakt door Lucas. De reden dat Arendt ieder moreel aspect bij Eichmann zo eenvoudig van de hand doet, is omdat Eichmann geen goede man was op de manier waarop Lucas dat, zeer waarschijnlijk, wel is geweest. Bij Eichmann zat het morele aspect in de bedoeling van Ben-Goerion om Eichmann te veroordelen voor zijn daden tegen het joodse volk. De wereld moest weten wat het joodse volk was aangedaan. Dat wijst Arendt radicaal af. Bij Lucas ligt dit echter anders. Daar zit het morele aspect in het feit dat het hier om een man gaat die zelf ook slachtoffer is geworden van het systeem waarin hij gevangen zat, en die binnen de beperkingen van dat systeem zo veel mogelijk goed heeft willen doen. Vandaar dat Arendt wellicht ook kiest voor de bewoordingen “*Maar het hof was gebonden aan zijn juridische vooronderstellingen en kon niet anders dan de minimumstraf toebedelen aan deze man (...)*”¹⁰⁷. De rechters wilden misschien wel anders en hem vrijspreken, maar konden simpelweg niet, omdat ze gebonden waren aan hun eigen juridische regels. Dit betekent niet dat Arendt hier de deur openzet om toch een moreel gevoel te laten meewegen in een proces. Maar het feit dat ze het dilemma van de rechters aanstipt, geeft aan dat ze moraliteit niet bij voorbaat geheel buiten een proces wil laten, zoals wel het geval lijkt te zijn bij Eichmann. Arendt is in *Eichmann in Jeruzalem* heel zwart-wit: morele en politieke aspecten moeten

¹⁰⁷ VO *Auschwitz voor het gerecht*, p.229 Zelf dikgedrukte letters toegevoegd.

buiten de rechtszitting worden gehouden. In *Auschwitz voor het gerecht* blijft ze daarachter staan, maar brengt ze, naar mijn mening, door haar behandeling van het dilemma van de rechters een kleine nuance aan door moraliteit niet bij voorbaat te bannen, maar door het de plek te geven die het verdient in deze complexe zaak.

Of dit een uiting is van een verder ‘verruimd denken’ ten opzichte van Eichmann valt lastig te beargumenteren. Persoonlijk denk ik dat door de enorme commotie die *Eichmann in Jeruzalem* veroorzaakte Arendt in haar woorden, maar wellicht ook in haar denken veel zorgvuldiger is geworden. Het lijkt namelijk vrij onwaarschijnlijk dat Arendt tot heel weloverwogen gedachten over het Eichmann-proces is gekomen en deze vervolgens opzettelijk zo heftig heeft neergeschreven om vervolgens heel verbaasd en ontdaan te zijn over de commotie dit oplevert. In dat geval zou de nauwkeurigheid van *Auschwitz voor het gerecht* misschien wel een signaal kunnen zijn van een verder ‘verruimd denken’, maar dit blijft slechts een hypothese.

Conclusie

Wie zich gaat bezig houden met Arendt, zal op den duur te maken krijgen met *Eichmann in Jeruzalem*. Hoewel het niet Arendt's meest wetenschappelijke werk is, vormt het een spil binnen haar denken en haar persoonlijke leven. Doordat het boek een boek vol heftigheid is en, in tegenstelling tot sommige andere stukken van Arendt, heel leesbaar is, is het ook een heel persoonlijk relaas geworden. Dat maakt dit boek heel interessant om binnen een groter kader te plaatsen, namelijk Arendts theorie over oordelen.

Oordelen is een thema dat in vrijwel al haar werken een rol speelt. Als politiek denker heeft Arendt oordelen in eerste instantie altijd gekoppeld aan politiek en politiek bedrijven. Later, vanaf de jaren '60, is zij oordelen meer gaan beschouwen op het niveau van de individuele mens, als één van de menselijke vermogens naast denken en willen.

De relatie tussen *Eichmann in Jeruzalem*, de controversie na *Eichmann in Jeruzalem* en de belangrijkere rol die ze na *Eichmann in Jeruzalem* toekent aan moreel en historisch oordelen, doet vermoeden dat *Eichmann in Jeruzalem* de aanzet heeft gegeven tot een verandering van koers. De vraag is of Arendt een andere richting op is gegaan met haar thema oordelen. Om dit te kunnen toetsen is gebruik gemaakt van Arendts essay *Auschwitz voor het gerecht* dat ze schreef naar aanleiding van het proces in Frankfurt tegen verschillende voormalige Auschwitz-medewerkers.

Allereerst is in het eerste hoofdstuk *Eichmann in Jeruzalem* zelf aan de orde gekomen. Dit boek behandelt drie nogal controversiële thema's: de omstandigheden rondom het proces, Eichmann, de daaraan gekoppelde these van de banaliteit van het kwaad, en de rol van de joodse raden. Bij de omstandigheden rondom het proces heeft Arendt haar pijlen vooral gericht op Ben-Goerion, die er naar haar mening een showproces van wil maken in plaats van een strikt juridische veroordeling van Eichmann. Het doel van Ben-Goerion om grote thema's in te brengen zoals het 'leed dat de joden is aangedaan', de waarom-vraag en het onderwijzen van de jeugd wijst Arendt van de hand. Volgens haar dienen morele en politieke doeleinden niet ingebracht te worden in een juridisch proces. "Voor de gerechtigheid is er in deze zaak maar één belangrijk: Adolf Eichmann (...). Om zijn daden gaat het, niet om wat de joden geleden hebben; hij is het die hier terechtstaat, niet het Duitse volk of de mensheid, niet eens het anti-semitisme, niet eens de rassenhaat."¹⁰⁸

¹⁰⁸ *EiJ*, p.54

Eichmann en de daaraan gekoppelde these van de banaliteit van het kwaad is het tweede thema dat zij aansnijdt. In plaats van een monster omschrijft zij Eichmann als een overijverige bureaucraat die puur door onnadenkendheid heeft gehandeld zonder er op enig moment bij stil te staan wat hij aan het doen was. Het is die verhouding tussen een 'normale' hardwerkende bureaucraat en tegelijkertijd miljoenen mensen de dood in te sturen die het kwaad voor Arendt banaal maakt.

Haar derde thema over de joodse raden handelt over de betrokkenheid van de joden zelf bij hun uiteindelijke vernietiging en hier doelt Arendt dan in het bijzonder op de coöperatie van joodse raden bij bijvoorbeeld het opstellen van deportatielijsten.

Alledrie de thema's roepen enorm veel weerstand op en veroorzaken een grote controverse rondom haar boek. Aan de hand van artikelen van Ben-Goerion en Musmanno en de biografie over Arendt van Young-Bruehl wordt duidelijk waarom deze thema's zo controversieel worden. Een belangrijke oorzaak lijkt te liggen in de hardheid en spottende toon van het boek waardoor velen zich gekwetst voelen.

In het tweede hoofdstuk is vervolgens Arendts theorie over het oordeelsvermogen uiteen gezet. Vanwege het ontbreken van een systematisch uitgewerkt werk over oordelen van Arendt zelf, dient haar theorie over oordelen afgeleid te worden uit ander werk, zoals haar collegereeks over Kant.

Arendt maakt voor haar theorie gebruik van vele begrippen, die zij ontleent aan andere filosofen, zoals Kant en Socrates. De meest belangrijke begrippen zijn *doxa*, een begrip dat zij ontleent aan Socrates, en verruimd denken en *sensus communis*, begrippen die zij ontleent aan Kant. Door verruimd te denken maken wij kennis met de *doxa* van anderen. Wij gaan als het ware geestelijk op bezoek bij anderen. Door onze *sensus communis* zijn wij gericht op die anderen. Dit spinnenweb breidt zij vervolgens verder uit met begrippen als communicatie en pluraliteit. Door de *sensus communis* ben ik me niet alleen bewust van de ander, ik weet ook wat ik deze ander kan mededelen. Door communicatie kan ik mijn ideeën delen met een ander, waardoor ik uiteindelijk tot een geldig oordeel kan komen. Door de belangrijke rol van anderen in mijn denkproces, spreekt Arendt ook van pluraliteit, in plaats van een dualiteit waarin ik alleen in dialoog ben mezelf.

Vervolgens onderscheidt Arendt verschillende soorten oordelen: het politieke oordeel, het morele oordeel en het oordeel van de historicus. Haar aandacht richt ze met name na *Eichmann in Jeruzalem* het meest op de morele oordelen en de oordelen van de historicus.

Om te kunnen beoordelen of Arendt na *Eichmann in Jeruzalem* anders is gaan oordelen, is gekeken naar haar essay *Auschwitz voor het gerecht* in het derde hoofdstuk. Oordelen verschijnt daarin in verschillende hoedanigheden. Allereerst besteedt zij veel aandacht aan de publieke opinie, die weliswaar zelf geen oordeel is, maar wel grote invloed kan hebben op het oordeel van anderen. Daarnaast is er het beoordelen van de verdachten, waar ze bijzondere aandacht besteedt aan verdachte Franz Lucas. Als laatste komt oordelen terug in de gedaante van Eichmann en zijn proces, waar ze verschillende malen naar verwijst.

Verrassend is dat Arendt, ondanks de compleet andere toon van de tekst bij *Auschwitz voor het gerecht*, inhoudelijk niet heel anders is gaan denken in vergelijking met *Eichmann in Jeruzalem*. Er is juist een grote analogie tussen haar oordeel in *Auschwitz voor het gerecht* en haar oordeel over het proces tegen Eichmann. In dat opzicht sluit ik me aan bij de opmerking van Degryse dat de verschuiving van het accent op politieke oordelen naar het accent op morele/historische oordelen, niet tot gevolg heeft dat Arendts *oordeelstheorie* ook is veranderd.¹⁰⁹ Wel heeft ze misschien haar technieken om tot een oordeel te komen verfijnd, in de zin dat ze wellicht meer aandacht heeft besteed aan het verruimd denken bij haar eigen oordeel. Dit zou blijken uit de kleine achterdeur die ze inbouwt naar aanleiding van haar beschouwing over Franz Lucas. Het feit dat ze aandacht schenkt aan het morele element in het proces en aan het dilemma van de rechters bij zijn veroordeling, en het feit dat ze dit element zelfs niet buiten het proces wil laten, vormen een klein signaal dat moraliteit niet bij voorbaat moet worden uitgesloten, in tegenstelling tot wat ze zegt in *Eichmann in Jeruzalem*. De combinatie van meer zorgvuldigheid en rust in haar tekst met de aandacht voor het morele dilemma van de rechters, zou kunnen wijzen op een meer weloverwogen oordeel, met andere woorden een verder ‘verruimd denken’.

¹⁰⁹ VS, p.53

Literatuur

- Arendt, H., *Totalitarisme*, Amsterdam: Boom, 2005 [1951]
- Arendt, H., *Tussen verleden en toekomst. Vier oefeningen in politiek denken*, Leuven/Apeldoorn: Garant, 1994 [1961]
- Arendt, H., *Eichmann in Jeruzalem. De banaliteit van het kwaad*, Amsterdam/Antwerpen: Atlas, 2005 [1963]
- Arendt, H., *Lectures on Kant's political philosophy*, Chicago: The University of Chicago press, 1982
- Arendt, H., *De crisis in de cultuur. Haar sociale en politieke betekenis*, Kampen: Agora, 1995
- Arendt, H., *Politiek in donkere tijden. Essays over vrijheid en vriendschap*, Amsterdam: Boom, 1999
- Arendt, H., *Verantwoordelijkheid en oordeel*, Rotterdam: Lemniscaat, 2006 [2003]
- Beiner, R., 'Hannah Arendt on judging. Interpretive essay' in *Lectures on Kant's political philosophy*, Chicago: The University of Chicago press, 1982
- Ben-Gurion, D., "The Eichmann Case as Seen by Ben-Gurion", *New York Times* 18 december 1960, p.7 en 62
- Brightman, C. (ed), *Between friends. The correspondence of Hannah Arendt and Mary McCarthy 1949-1975*, New York: Harcourt Brace Company, 1995
- Deutscher, M., *Judgment after Arendt*, Hampshire: Ashgate, 2007
- Degryse, A., *In de voetsporen van Socrates. Oordelen bij Hannah Arendt*, doctoraalscriptie KU Leuven, 2005
- Hermesen J. en D. R. Villa, *The judge and the spectator. Hannah Arendt's political philosophy*, Leuven: Peeters, 1999
- Kant, I, *Kritik der Urteilskraft*, Stuttgart: Reclam, 1963 [1878]
- Musmanno, M., "Man with an unspotted conscience", *New York Times* 19 mei 1963, p.1 en 4
- Mulisch, H., *De zaak 40/61. Een reportage*, Amsterdam: Single Pockets, 1999 [1962]
- Passerin d'Entreves, M., *Hannah Arendt*, Stanford: Stanford University, 2006
<<http://plato.stanford.edu/entries/arendt/>>, geraadpleegd op 29 juni 2009
- Van den Braembussche, A. en M. Weyembergh (red.), *Hannah Arendt. Vita activa versus vita contemplativa*, Budel: Damon, 2002

- Villa, D.R., *Politics, philosophy, terror. Essays on the thought of Hannah Arendt*, Princeton: Princeton University Press, 1999
- Williams, G. (ed.), *Hannah Arendt. Critical assessments of leading philosophers (Vol. 2)*, Londen/New York: Routledge, 2006
- Williams, G. (ed.), *Hannah Arendt. Critical assessments of leading philosophers (Vol. 4)*, Londen/New York: Routledge, 2006
- Wittmann, R., *Beyond justice. The Auschwitz trial*, Cambridge/Londen: Harvard University Press, 2005
- Wojak, I., *Fritz Bauer. Stationen seines Lebens*, Frankfurt: Fritz Bauer Instituut, 1998
<http://www.fritz-bauer-institut.de/texte/essay/07-98_wojak.htm#Fritz%20Bauer>
- Young-Bruehl, E., *Hannah Arendt. Een biografie*, Amsterdam: Olympus, 2007 [1982]
- Young-Bruehl, E., *Het belang van Hannah Arendt*, Amsterdam: Atlas, 2007 [2006]